

Tragedie en recht

Twee manieren om wraak te temmen

*J.J. Nieuwenhuis**

Veghel, 7 december 1999; de zeventienjarige Ali D., een Koerdische Turk, wreekt in opdracht van zijn vader de eer van zijn familie door een bloedbad aan te richten in een school in Veghel. Doelwit is Hassan K., die in de ogen van de familie D. een ongeoorloofde relatie onderhield met Yeliz, de vijftienjarige zuster van Ali. Verdediging van de *namus*, het Turkse woord voor 'familie-eer', wordt in sommige kringen gezien als een onafwijsbare plicht van de vader en de oudste zoon. De kuisheid van de tot de familie behorende vrouwen vormt het hoofdbestanddeel van de *namus* (Van Eck, 2001). Was er sprake van schuld; had Ali anders kunnen handelen dan hij deed? In het strafproces komt een transcultureel psychiater aan het woord.¹ Hij is van mening dat de druk op Ali, gelet op de culturele context waarin hij verkeerde, onhoudbaar moet zijn geweest. In die culturele context is, aldus de psychiater, het westerse wilsbegrip een illusie. De rechtbank is onvoldoende onder de indruk van deze proeve van transculturele psychiatrie: 'Van de dader kon en mocht meer weerstand worden verwacht tegen de op hem liggende druk. In de eerste plaats omdat het gaat om het meest absolute recht in een rechtscultuur – waartoe ook verdachte en zijn vader behoren – namelijk het recht op leven' (Strijbosch, 2001). Ook wie het eens is met de strafrechtelijke veroordeling van Ali D., zal inzien dat het schuldbegrip hier een hoogst ambivalent gehalte heeft bereikt. In de woorden van Strijbosch, hoogleraar volksrecht en rechtspluralisme: 'De situatie is ongerijmd. De Turkse daders zijn eigenlijk slachtoffer: ongeweten aanhangers van een systeem dat nu gedoemd is te verdwijnen.' Een systeem dat gedoemd is te verdwijnen; stuiten we hier op de laatste resten van een pre-moderne rechtscultuur? Hebben eer en wraak nog een plaats in het recht van een moderne, geseculariseerde samen-

* De auteur is hoogleraar burgerlijk recht aan de Universiteit Leiden.

¹ Zie over het belang van het raadplegen van deskundigen in multiculturele stafzaken, H.C. Wiersinga, *Nuance in benadering: culturele factoren in het strafproces*, Den Haag, Boom, 2002.

leving? Is dat meer in het bijzonder nog wel het geval met betrekking tot het civiele aansprakelijkheidsrecht? Het slachtoffer dat door 'zinloos' geweld zijn linkeroog is kwijtgeraakt, heeft meer aan schadevergoeding dan aan het linkeroog van de dader. Een invloedrijke visie houdt het ervoor dat de ontwikkelingsgang van het civiele aansprakelijkheidsrecht kan worden gezien als een ononderbroken terugtrek van het vergeldingsdenken en een gestage opkomst van distributieve mechanismen ter spreiding van de schade. Een en ander zal uitmonden in een 'moderne aanpak van geschillen' (Barendrecht) die nu nog bekend staat als Alternative Dispute Resolution (ADR), maar die is voorbestemd om uit te groeien tot hoofdstroom van juridische conflictantering. Maak tegengestelde belangen niet tot inzet van een rechtsstrijd met zijn wettelijk voorgeschreven strategie van beschuldigen en verontschuldigen ('jij bent toerekenbaar tekortgeschoten; mij treft geen blaam'), maar maak het belangenconflict tot voorwerp van 'probleemoplossend onderhandelen' ('jouw verzekeraar, of de mijne?') (Barendrecht en Van Beukering-Rosmuller, 2000, p. 13 e.v.).

Dit optimistische scenario wint aan waarachtigheid door het aanbrengen van enkele tragische accenten. Een confrontatie van de Griekse tragedie uit de vijfde eeuw vóór Chr. en het moderne aansprakelijkheidsrecht vormt het onderwerp van dit essay. Wat heeft (her-)lezing van de *Oresteia* te bieden bij het articuleren van hetgeen thans 'volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt' (art. 6:162 BW)?

De tragische kern van het recht

De ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht kan niet worden begrepen als een gelijkmatig stijgende lijn van rationalisering en beschaving: van ongeremde wraakoefening naar een welgeordend proces van onderhandelen over een efficiënte verdeling van de schade die het kielzog vormt van onze moderne risico-maatschappij. Niet alleen zijn reeds in het oudste recht onmiskenbare sporen aanwezig van Alternative Dispute Resolution, maar ook bevat het moderne recht, inclusief het civiele aansprakelijkheidsrecht, een harde kern die niet kan worden gereduceerd tot een rechtseconomisch perspectief: het minimaliseren van gemeenschappelijke verliezen, een kern bovendien, die door Schopenhauer is bestempeld met een scherp rechtspsychologisch profiel: Wie meent dat het begrip 'recht' een posi-

tief begrip *moet* zijn, en tracht het zo te definiëren, jaagt een schim na. Recht is net als vrijheid een negatief begrip. 'Onrecht' is het positieve begrip; het betekent: krenking (*laesio*), krenking van de persoon, van zijn eigendom, van zijn eer (Schopenhauer).

De zaak Ali D. is een heropvoering van een tragedie-cyclus die voor het eerst werd gespeeld in 458 vóór Chr. tijdens het Dionysos-festival in Athene: de *Oresteia* van Aischylos. De verhaallijn van de *Oresteia* is overzichtelijk: dood en verderf in het huis van Agamemnon.

Agamemnon doodt zijn dochter Ifigeneia als offer voor de godin Artemis die belette dat de Griekse vloot uitvoer op haar strafexpeditie tegen Troje. Tien jaar later, na de overwinning op de Trojanen, keert Agamemnon terug naar zijn vrouw Klytaimnestra. Samen met haar minnaar, Aigisthos, vermoordt zij Agamemnon in bad. Orestes, de zoon van Agamemnon, wreekt op bevel van de god Apollo de eer van zijn vader door eerst Aigisthos en vervolgens Klytaimnestra te doden. Achtervolgd door de Furiën, de wraakgodinnen van zijn moeder, vindt hij beschutting in Athene. Daar wordt hij berecht en, bij staken der stemmen, vrijgesproken door een rechtbank van Atheense burgers. Tragedie en recht hebben méér gemeen dan dat het er in beide vaak treurig aan toe gaat. Het tragische is niet het product van de tragedie als vorm van dramatische expressie. Het is onverbreekelijk verbonden met de *condition humaine*, het menselijk tekort. Het tragische manifesteert zich vooral in wat in de *Poetica* van Aristoteles wordt omschreven als *hamartia*, tragische schuld. De tragische held is hij wiens beproeving niet het gevolg is van boosaardigheid, maar van menselijk tekortschieten. Hier letterlijk 'tekortschieten', want *hamartia* is afgeleid van het werkwoord *hamartanein*, 'het doel missen'.² Orestes tot de godin Athene:

Ik heb mijn moeder – ik ontken het niet – gedood,
vergelding voor wat mijn geliefde vader leed.
En dan: Apollo was mijn medeplichtige,
die dreigde met ellende, steken in mijn hart
als ik de schuldigen niet zwaar zou laten boeten.
Of ik hier juist aan deed of niet – het oordeel is aan u.³

² Aristoteles, *Poetica*, xiii, 5.

³ Aischylos, *Oresteia*, vertaling M. d'Hane-Scheltema, *Wraakgodinnen*, Amsterdam, 1995, 463 e.v.

Wraak als opdracht; zowel door Ali D. als door Orestes wordt de wraakoefening gezien als plicht. De vonnissen lopen uiteen: voor Ali D. vijf jaar gevangenisstraf, voor Orestes vrijspraak. De vrijspraak van Orestes betekent nog niet een happy ending van de *Oresteia*: moet het bloed van Klytaimnestra niet worden vergolden? De wraakgodinnen zijn furieus, voelen zich onteerd en dreigen de stad Athene te verdelgen. Dan volgt een geslaagde proeve van Alternative Dispute Resolution. In ruil voor het laten varen van hun plannen tot wraakneming krijgen de wraakgodinnen een 'zetel' aangeboden 'die elke pijn en zorg ontbeert'. Zij willen nog wel weten met welke macht zij zullen worden bekleed. Het antwoord trekt hen over de streep: 'dat voorspoed slechts kan wonen daar waar ú het wil'.⁴ De wraakgodinnen zijn verzoend met hun lot, als *Eumeniden* (Welmenenden) voelen zij zich onmiddellijk thuis in hun nieuwe rol:

Laat de grond geen donker bloed
van de burgers drinken, geen
wraaklust vieren in zijn toorn
en de stad met moord op moord
niet de ondergang in sleuren.⁵

Het valt niet moeilijk hierin een verwijzing te ontdekken naar gebeurtenissen die zich kort tevoren in Athene hadden afgespeeld. Drie jaar vóór de première van de *Oresteia* was de adel beroofd van het restant van zijn privileges. Hun voorman, Kimon, was op instigatie van Efiálfes, de leider van de volkspartij, verbannen. Korte tijd later werd Efiálfes vermoord door onbekend gebleven daders uit conservatieve kringen. Opsporing en berechting van de moordenaars; niet een tomeloze wraakoefening onder de adel, aangedreven door een ongerichte volkswoede, is het pleidooi van Aischylos' verzen (Meier, 1993, hoofdstuk 7). De *Oresteia* is een mijlpaal in de beschavingsgeschiedenis van het recht. Zij markeert de overgang naar de 'democratisering' van recht en rechtspraak. Recht en rechtspraak niet langer als godsoordeel, geopenbaard aan vogelwichelende priesters, maar als uitspraak van burgers die, na het horen van argumenten pro en contra, beraadslagen en vervolgens stemmen over vrijspraak of veroordeling. De Atheense tragedie uit het midden van de vijfde eeuw vóór Chr. had niet slechts een artistieke, maar ook een bij uitstek 'politieke' functie;

4 Wraakgodinnen, 890 e.v.

5 Wraakgodinnen, 979 e.v.

zij strekte ertoe de gemeenschapszin van de *polis* te verstevigen (Meier, 1988). Niettemin, de *Oresteia* blijft literatuur, en dus verbeelding.

Vergelding en verzoening in Rome

Gelukkig beschikken wij over harder materiaal: de Wet der Twaalf Tafelen die tezelfdertijd (midden vijfde eeuw vóór Chr.) in Rome tot stand zijn gekomen. Ook zij dankt haar bestaan aan de klassenstrijd. Volgens de overlevering werd ondanks hardnekkig verzet van de patriërs een gezantschap van drie burgers naar Athene gezonden om de aldaar geldende wetgeving te bestuderen. Wat er zij van de historiciteit van deze reis en de daaraan verbonden gelegenheid voor theaterbezoek (*Oresteia*), in ieder geval bevatten de Twaalf Tafelen een reeks bepalingen ter beteugeling van ongeremde wraakoefening:

Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto.⁶

Wie ernstig letsel toebrengt aan enig lichaamsdeel van een ander, zal, tenzij hij met de ander overeenstemming bereikt over een genoegdoening, eenzelfde letsel worden toegebracht. De *talio* (oog om oog, tand om tand) moet worden aangemerkt als een humanisering van de voordien gebruikelijke vergeldingsactie: het doden van de dader. *Ni cum eo pacit*; de Twaalf Tafelen wijzen de weg naar Alternative Dispute Resolution. Een *pactum*, een overeenkomst tussen slachtoffer en dader die door de rechtshistoricus Kaser wordt omschreven als *Sühnevergleich*, zal vaak voor beide partijen voordelig zijn (Kaser, 1971, p. 156).

Het Romeinse procesrecht van die dagen vertoont een vergelijkbare tweesporigheid. In de oudste procesvorm, de *legis actio sacramento*, is een rol weggelegd voor een godheid die evenals de wraakgodinnen in de *Oresteia* bereid is in ruil voor een tegenprestatie af te zien van wraak. Beide partijen zweren een eed die een voorwaardelijke zelfvervloeking inhoudt ('wanneer onwaar is wat ik beweert, moge ik worden overgeleverd aan de wraak van de god die over de eed waakt'). Omdat de voorgeschreven procesformules exact elkaars tegendeel vormen, kan het niet anders of één van beiden wordt na ommekomst van het proces aangemerkt als meinedig. Een godsoordeel beslist. Meinedig is

⁶ Lex XII Tabularum, xiii, 2.

die partij die in een ritueel tweegevecht het onderspit delft. Om goddelijke wraak te voorkomen, hadden beide partijen reeds bij de aanvang van het proces een zoengeld ingezet. De verliezer verbeurde het door hem gestorte bedrag.

Daarnaast was er voor bepaalde geschillen, zoals verschil van inzicht over de verdeling van een erfenis, reeds ten tijde van de Twaalf Tafelen een rationelere, minder polemische procesvorm, een voorloper van onze Alternative Dispute Resolution (ADR), de *legis actio per iudicis arbitrive postulationem*. Hier kon de inzet van het *sacramentum* achterwege blijven. De *arbiter* kreeg de bevoegdheid een einde te maken aan het geschil door een billijke, en voor alle partijen bevredigende, oplossing aan te reiken (Kaser, 1992, par. 81).

Vergelding; zonde of plicht?

Hoe moet het recht omgaan met de natuurlijke zucht naar vergelding (zie daarover Zijderveld, Cleiren e.a., 2003)? Veel hangt uiteraard af van haar maatschappelijke waardering: is zij een deugd of een zonde? Die waardering verschilt naar tijd en plaats. Zelfs binnen de antieke Griekse beschaving is dat het geval. Is het goed dat Orestes de moord op zijn vader wreekt? De kern van het verhaal was bij het Atheense publiek uit de vijfde eeuw vóór Chr. bekend uit de enkele eeuwen oudere *Ilias* en *Odyssee* van Homerus. In de *Odyssee* is Orestes een ongecompliceerde held die doet wat hij moet doen. Om de moord op zijn vader te wreken, doodt hij Aigisthos. In de volgende versregel is ook zijn moeder dood (zelfmoord?). Van een knagend geweten heeft Orestes geen last; hij viert zijn daad met uitbundige lijkfeesten voor het volk van Argos.⁷

Bij Aischylos treedt de twijfel in. De feeststemming is hier geheel verdwenen. Het bloed van zijn moeder kleeft aan Orestes' handen. Orestes beroept zich niet, met verwijzing naar het van hogerhand gegeven bevel, op afwezigheid van alle schuld. Apollo wordt door hem aangewezen als 'medeschuldige' (*koinêi epaitios*).

Onder invloed van de christelijke geloofsleer zet in de middeleeuwen de veroordeling van de zucht naar vergelding krachtig door. Als gramscap heeft zij een vaste plaats verworven onder de zeven hoofdzonden. In zijn *Divina Commedia*, het grootboek van de ultieme

⁷ Homerus, *Odyssee*, III, 306-310.

afrekening (wat zal het zijn: hel of paradijs?), is door Dante de derde omgang van de Louteringsberg gereserveerd voor de wraakzuchtigen:

Ed è chi per ingiuria par ch'aonti,
 Si che si fa de la vendetta ghiotto,
 E tal convien che 'l male altrui impronti.⁸

In het voetspoor van Darwin volgde in de negentiende eeuw een ommekeer in de waardering van de drang tot vergelding. We hebben méér gemeen met de chimpansee dan met de engelen des Heren. Zelfbehoud is de hoogste wet; weigeren een krenking over zijn kant te laten gaan een teken van geestelijke gezondheid: 'Die Gewalt, mit der das Rechtsgefühl gegen eine ihm widerfahrene Verletzung tatsächlich reagiert, ist der Prüfstein seiner Gesundheit.' Aldus Jhering, die daaraan de conclusie verbindt: 'der Kampf ums Recht ist eine Pflicht des Berechtigten gegen sich selbst' (Jhering, 1967, p. 17 en 24). Jhering's strijdlustig standpunt laat weinig ruimte voor 'probleem-oplossend onderhandelen'. Rechtsinbreuken zijn er echter in maten en soorten. Wie onder de twaalf gekochte flessen wijn er één aantreft met een onmiskenbare kurksmaak, kwalificeert zich nog niet als moreel weerdier als hij zou nalaten de leverancier voor het gerecht te slepen. Anders wordt het als het gaat om iemand die bij gelegenheid van een straatroof ernstig wordt toegetakeld. Ook dan kan wellicht niet worden gesproken van een morele plicht om de dader in rechte tot schadevergoeding aan te spreken. Maar bij de beslissing om al dan niet een civiele procedure aan te spannen staat in dat geval méér op het spel dan de kans op een batig saldo. Verontwaardiging is vaak een belangrijkere impuls bij het besluit de rechtsstrijd aan te gaan, dan een nuchtere calculatie van de financiële voor- en nadelen van de procedure.

Bevestiging van zelfrespect; voldoende belang?

Mevrouw O. raakt zwanger door een fout van een arts. Hij heeft een bij haar geplaatst spiraaltje na onderzoek niet teruggeplaatst en heeft

⁸ En tenslotte zijn er die door een geleden onrecht zo beledigd blijken te zijn dat ze enkel en alleen nog maar belust zijn op wraak en als zodanig logischerwijs uit zijn op het verderf van de ander. Dante, *Divina Commedia*, Purgatorio, Canto XVII, 121 e.v. Vertaling Frans van Dooren.

verzuimd dit aan O. mee te delen. O. bevalt van een kerngezond kind; zij eist van de arts vergoeding van de kosten van verzorging en opvoeding van het kind (€ 120.000). Een lange rechtsstrijd volgt. Tien jaar later is het zover: de overwinning is zoet. O. kan aanspraak maken op vergoeding van de kosten van verzorging en opvoeding van het kind.⁹ O. onthult eerst dan haar drijfveer: zij had de arts slechts aansprakelijk gesteld, omdat hij haar ten diepste had gekrenkt met de mededeling: 'zeur niet, u heeft een gezond kind.' Op het geld dat haar bij wege van schadevergoeding is toegewezen stelt zij geen prijs.

Vranken, aan wie deze achtergrondinformatie is ontleend, levert als commentaar dat O. de door haar verlangde bevestiging van haar zelfrespect heeft verkregen door *niet* te zeggen waar het haar om te doen was. Had ze haar echte argumenten en beweegredenen genoemd, dan zou ze bot hebben gevangen.¹⁰

Dit laatste leidt Vranken af uit het Jeffrey-arrest waarin de Hoge Raad heeft geoordeeld dat het 'zuiver emotioneel belang' van de moeder bij een verklaring voor recht dat het ziekenhuis aansprakelijk is voor de dood van haar zoon, niet kan worden aangemerkt als een voldoende belang, zoals bedoeld in art. 3:303 BW: 'Zonder voldoende belang komt niemand een rechtsvordering toe.'¹¹

Zou O. in haar eis uitdrukkelijk hebben aangegeven beslist geen schadevergoeding te wensen, maar, ter bevestiging van haar zelfrespect, uitsluitend een verklaring voor recht dat de arts jegens haar toerekenbaar is tekortgeschoten, dan zou zij inderdaad niet-ontvankelijk zijn verklaard. Uit het Jeffrey-arrest volgt evenwel niet dat haar vordering eveneens moet stranden, indien haar werkelijke beweegreden eerst later, bijvoorbeeld bij gelegenheid van een comparitie, aan het licht zou treden. Het achterliggend motief voor het instellen van een rechtsvordering doet niet terzake. De wens de ander op deze – enigszins omslachtige, doch indringende – wijze te laten weten dat zijn optreden niet wordt geslikt, is even legitiem als het verlangen naar geld. De vrees dat de rechter zo een rol als psychotherapeut krijgt opgedrongen (het helen van het geschonden zelfrespect van partijen) is ongegrond. De vragen die aan hem ter beantwoording worden voorgelegd blijven van zuiver juridische aard. Is de arts toerekenbaar tekortgeschoten? Kan de schade (de kosten van verzorging en opvoeding) aan hem worden toegerekend?

9 HR 21 februari 1997, NJ 1999, 145.

10 J.B. Vranken, WPNR 6428, p. 21.

11 HR 9 oktober 1998, NJ 1998, 853.

Het open vizier ('Het gaat mij niet om geld, maar om erkenning dat mij onrecht is aangedaan') is ook ten opzichte van de arts een eis van behoorlijk procederen. Ook zijn beroepseer staat op het spel. Alleen wanneer hij weet waar het O. werkelijk om te doen is, kan hij een zuivere afweging maken: ofwel kiezen voor de rechtsstrijd en in drie instanties volhouden dat hem geen enkel verwijt valt te maken, ofwel onderhandelen over een probleemoplossend aanbod, bestaande uit zijn ruitelijke erkenning dat hij zich jegens O. onprofessioneel heeft gedragen.

Ni cum eo pacit, talio esto. De bereidheid tot een verzoenend gebaar werd zeer gestimuleerd door het vooruitzicht oog of tand te moeten afstaan. Thans, ruim tweeduizend jaar later, is het niet anders. Alternative Dispute Resolution is niet een beschaafdere vorm van conflicthantering en als zodanig de aangewezen rechtsopvolger van het traditionele geding als rechtsstrijd. Haar kracht schuilt in haar alternativiteit. Het probleemoplossend potentieel van ADR is in hoge mate afhankelijk van de blijvende aanwezigheid van het alternatief. De bereidheid zich te voegen naar het uitgangspunt van ADR en zich serieus te verdiepen in de belangen en beweegredenen van de ander, wordt zeer bevorderd door de wetenschap dat de ander desverkiezend de toon van het debat kan veranderen en kan overschakelen op het traditionele discours van schuld en boete.

Tot slot

Tragedie en recht zijn twee manieren om het tragische te temmen. Aan het slot van de *Oresteia* worden de wraakgodinnen bewogen hun vendetta te staken en zich te schikken naar het oordeel van de rechtbank. Hoe zou het Ali D. en zijn vader zijn vergaan, als zij gevolg hadden gegeven aan een dergelijke oproep? Vrijwel iedereen zal het erover eens zijn dat het afzien van gewelddadige eerwraak de prijs is die zij moeten betalen voor hun inburgering in de Nederlandse samenleving. Maar wat, indien zij de koninklijke weg van het civiele recht hadden gekozen en wegens krenking van hun eer op de voet van art. 6:106 BW schadevergoeding hadden gevorderd, nu eens niet van Hassan K., maar van Wim L., die Yeliz had meegenomen naar een strandfeest en haar pas tegen ochtendgloren had thuisgebracht? Aantasting van eer vormt nog steeds een wettelijke grond voor schadevergoeding. Maar kunnen Turkse opvattingen over de eer van de

familie aanspraak maken op een bijzondere bescherming? Kan van Wim L. worden gevegd dat hij de in sommige Koerdisch-Turkse kringen gangbare *namus*-opvatting kent, en zo ja, dat hij haar respecteert door af te zien van toenadering tot een meisje dat wellicht reeds is uitgehuwelijkt?

De clash of civilizations heeft op dit punt stellig een 'tragische' dimensie: het conflict is 'onoplosbaar' en leent zich niet voor 'probleemoplossend onderhandelen'.¹² Het conflict moet worden *beslecht* door aan Ali D. en zijn vader, 'ongeweten aanhangers van een systeem dat gedoemd is te verdwijnen' (Strijbosch, 2001), duidelijk te maken dat zij op honorering van hun *namus*, 'het hebben van kuise vrouwelijke familieleden' (Van Eck, 2001, p. 13) hier te lande geen *recht* kunnen doen gelden.

Literatuur

Barendrecht, J.M., E.J.M. van Beukering-Rosmuller	<i>griechischen Tragödie</i>
München, 1988
<i>Recht rond onderhandeling</i>
Den Haag, Boom, 2000, p. 13 e.v.	Meier, C.
<i>Athen: ein Neubeginn der Weltgeschichte</i>
Berlijn, 1993
Eck, C. van
<i>Door bloed gezuiverd; eerwraak bij Turken in Nederland</i>
Amsterdam, Bert Bakker, 2001	Schopenhauer, A.
<i>Parerga und Paralipomena, II, I, § 121</i>
Jhering, R. von
<i>Der Kampf ums Recht (1872)</i>
Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1967	Strijbosch, F.
<i>Eerwraak, onderzoek en strafrecht</i>
Nederlands juristenblad, 2001, p. 888
Kaser, M.
<i>Das römische Privatrecht; erster Abschnitt</i>
München, Beck, 1971	Zijderveld, A.C., C.P.M. Cleiren e.a.
<i>Het opstandige slachtoffer; genoegdoening in strafrecht en burgerlijk recht, preadviezen voor de Nederlandse Juristen-Vereniging</i>
Deventer, Kluwer, 2003
Kaser, M.
<i>Römisches Privatrecht</i>
München, Beck, 1992	
Meier, C.
<i>Die politische Kunst der</i>	

¹² Zie voor 'onoplosbaarheid' als kenmerk van het tragische Goethe: 'Alles Tragische beruht auf einem unausgleichbaren Gegensatz. Sowie Ausgleichung eintritt oder möglich wird, schwindet das Tragische.' En: 'Es kommt im Grunde bloss auf den Konflikt an, der keine Auflösung zulässt.' Eckermann, Gespräche mit Goethe, III, 28 maart 182.